

HARP ARABASI HAKKINDA

Dr. Kemal BALKAN

Sumeroloji Doçenti

Söze başlarken yazının başlığını biraz daha tavzih etmeliyim. Burada harp arabası bir bütün halinde işlenmiş olmayıp ancak onun bir kısmı olan tekerlek, bunun da altı ve sekiz parmaklı çeşitleri üzerinde durulmuştur. Bu nevilerin tesadüf edildiği tarihe kadar tekerleğin geçirdiği tekâmüle bir göz atacak olursak görülür ki, Mezopotamya'da en eski araba tasvirlerinde tekerlek parmaksız, kurs biçimindedir ¹. İkinci bin yılın başlarında Anadolu'da Kültepe mühürlerindeki tanrı arabaları parmaklı tekerlekle mücehhezdir ². Mezopotamya, Suriye ve Anti Toros'lar bölgesinden ele geçen mühür baskılarında ikinci bin yılın ikinci yarısında dörder parmaklı tekerlekli ay, dolayısıyla harp arabaları ekseriyeti teşkil etmekte ise de, bunların bazılarında altı parmaklı tekerlekler de bulunmaktadır, bk. aşağıda s. 246³: E; Akurgâl'in belirttiği gibi ⁴ Yakın Doğuda Asur mönümental eserlerinde tasvir edilen en eski altı ve sekiz parmaklı tekerlek I. Tiglatpileser (1116-1068)'in renkli fayanslarında görülmüştür ⁵; keza relieflerde altı parmaklı tekerleğe de ilk olarak I. Assurnasirpal (1047-1029)'in obeliskinde rastlanmıştır ⁶. Fakat bunların Mezopotamya'da bu tarihlerden en az 2-3 asır önce mevcut olduğunu aşağıda zikredilecek metinler açıkça göstermektedir. Yukarıda bahis konusu edilen, harp veya av arabası tasvirli mühürler ancak nisbî olarak tarihlenebildiklerinden ⁷, Nippur arşivinden çıkmış olup Orta Babil devrine ait olan vesikalarımızın tarihlendirilmesinde değerli bir kaynağıdır. Bunlardan biri University of Pennsylvania, The Museum Publications of the Babylonian Section Vol.II No. 2 (UM 2,2 olarak kısaltıldı) N0.81, ismi zikredilmeyen bir kralın 23 üncü yılında (st.1) yazılmıştır. Kas kıralları arasında 23 yıl veya daha fazla hüküm sürenler II. Burnaburiyaş (1370-1342), II. Kurigalzu (1341-1318) ve Nazimarutuş (1317-1293)'tir. Vesika, bunlardan birisi zamanında

¹ Tafsilât için bk. E.Unger, Reallexikon der Vorgeschichte, cild 14 (1929), s. 240 v.d.; Salonen, Studia Orientalia, 11, No. 3, s. 20.

² Unger, L.c. s. 241; Götze, Kulturgeschichte, s. 72 altnot 8; Bossert, Altanatolien, No. 409-410, krş. 407-408.

³ Moortgat, OLZ 1930, 842 v.d.; Unger, l.c.s.241; Wiesener, Fahren und Reiten (AO 38 (1938)) s. 29 v.d.; E. Akurgal, Remarques Stylistiques sur les Reliefs de Malatya (1946), s.68, altnot 154.

⁴ E. Akurgal, Lc. s. 68.

⁵ Andrae, Farbige Keramik, levha 6,7.

⁶ E; Unger, Der Obelisk des Königs Assurnasirpal I (MAOG VI, 1-2), levha 8, 15.

⁷ Krş. Moortgat, l. c. ; E. Akurgal, Lc. s. 67, altnot 151.

yazılmış olmalıdır. Diğer metin Musee du Louvre, Textes Cuneiformes (TCL olarak kısaltıldı) 9 No.50 ise, st. 26'ya göre, Şagarakti-Şuriyaş (1249-1236)'m ikinci yılında kaleme alınmıştır.

Harp arabası imali için marangozlara verilen malzeme listeleri olan UM 2,2 No. 81 ve TCL 9 No. 50, zamanın liste şeklindeki muharreratında umumiyetle görüldüğü üzere, tafsilâtsiz, kısa ve kuru bir ifade ile yazılmıştır. Aşağıda, metinlerin mevzuumuzla ilgili kısımlarının terceme ve dil bakımından gerekli izah ve tefsirleri yapılmış, bunlardan edinilen bilgilerle arkeolojik malzeme üzerindeki tasvirlerin de tefsiri tecrübe edilmiştir.

UM 2,2 No. 81

- Öy. 1. *iš-ka-ru ša* LU2.NAGAR.MEŠ *i-na* MU 2.3^{KAM} MU.N[E]
 2. 15 GIŠ.MEŠ 1 GIS.GIGIR GAL *ma-gar-um ak-ka-a[n(!)-d]a-aš*
 [6-a-tum⁸ GIŠ]ma-ka-ri⁹ [m]I]R₃(?)^dMnurta
 3. 14 GIŠ.MEŠ 1 GIŠ.GIGIR *qal2-la-tum ma-gar-um ak-ka-an-da-aš*
 6-[a-tum GIŠ]i(?)^dta-aš m^dIM.ŠEŠ
 7. 12 GIŠ.MEŠ 1 GIŠ.GIGIR.ŠAḪ.GIŠ.GI *ma-gar-um ter-ti-tum*
 8-a-tum GIŠ.ŠA₃.KAL¹⁰ GIŠ[x x]x x^mSU^{ba-d}[x]
 8. 15 GIŠ.MEŠ 2 NIG2.LA2 *ma-gar-um ak-ka-an-da-aš 6-a-tum*
ku-bi-ga-aš-ti ša(?) m[at-na]-ni¹¹ m^{x-x}-[x]-x
 9. 8 GIŠ.MEŠ 2 NIG2.LA2 KIMIN *ter-ti-tum. 8-a-tum GIŠ.ŠA₃.*
 KAL *mlz-kur-d[x]*
 16. *ša* 5 NIG2.LA2 *ma-gar-ri ak-ka-an-da-aš ša ša-ma-di-[š]u 1/3*
 MA-TA-AM3 GIŠ.[ḪUR]
 17. [š]a 2 NIG2.LA2 KIMIN KIMI[š]a *mat-na-ni 1/2 KIMIN*
 18. *ša* 15 NIG2.LA2 KIMIN *ter-ti-ti 1/2 MA-TA-AM3 KIMIN*
 19. GIŠ.ḪUR *ša* E2.NA4.KISIB ^mFN-u₂-sa₃-ti *i-di-in*

Terceme

1. Marangozların iş malzemesi, (kiralın) 23 üncü yılında, (marangozların) adlan.
2. 15 ağacı(ı), 1 büyük harp arabası (için), ağacı(ndan) 6 *akkandaš*[lı] tekerlek(li), *Arad(?)*-*Ninurta* (aldı)¹².
3. 14 ağaç(ı), 1 hafif harp arabası (için), ağacı(ndan) 6 *akkandaš*'lı tekerlek *Adad-nāšir* (aldı).
7. 12 ağaç(ı), 1 yaban domuzu arabası (için), *ŠA₃.KAL* ağacı(ndan) 8 *tertītum*'lu tekerlek(li), *Eri^{ba}-d[x]* (aldı).

⁸ St. 3, 7, 8, 9'a göre tamamlandı.

⁹ St. 3, 7, 9'a göre; krş. st. 8.

¹⁰ Bk. altnot 33.

¹¹ St. 17'ye göre tamamlandı.

¹² Yani, ağacından 6 *akkandaš*'lı tekerleği olan, bir büyük harp arabası imali için 15 ağacı A. aldı.

8. 15 ağaç(1), 2 çift (için), *ma[tnā] nu'lu*, *kubiğašti* ağacı(nda) 6 *akkandaš-*lı tekerlek(li), (aldı).

9. 8 ağaç(1), 2 çift (için), *ŠAğ.KAL* ağacı(nvan), 8 *tertītum*'lu tekerledi), *Izkur^d/x/* (aldı).

16. 5 çift tekerlek için, (herbir) *akkandaš*'ın koşulması için 1/3'er *mana* huş ağacı (kabuk lifi).

17. 2 çift tekerlek için, (herbir) *akkandaš*'ın *matnānu*'ları için 1/2'şer *mana* huş ağacı (kabuk lifi).

18. 15 çift tekerlek için, (herbir) *tertītu* için 1/2'şer *mana* huş ağacı (kabuk lifi).

19. Depo'nun huş ağacı (kabuk lifi)nı *Bēl-usāti* verdi.

Metnimizde geçen *tertītu*¹³ akatça *retū* "çivi çakmak" (Delitzsch, HWb, 629; Landsberger, MSL I, 66,37)'in II 1 kökünden *tapristu* şemasına göre (<*tarti'tum* <*terfītum*) teşkil edilmiş bir verbal nomen'dir¹⁴.

Aynı metinde *tertītum*'un paraleli olan *akkandaš* kelimesi de isimdir. St. 16'da *ša şamādi[š]u*'daki *šu*, tekil ve maskulinum haldeki *akkandaš*'a raci olup. çoğul halinde bulunan aynı satırdaki *magarru* ile ilgili değildir.

Bu kelimeyi Torczyner'in¹⁵ ve ona iltihak eden Salonen'in¹⁶ *ak-ka-an-ša-aš* okumaları yanlıştır. Salonen'e iştirakle onun kasça olduğunu kabul ediyorum. TCL 9 N0.50 st. 21'deki *a-na-ka-an-da-aš* formu¹⁷, kasça'da asıl telâffuz'un, belki, **aḫkandaš* olduğunu gösterir.

6-ā-tum ve *8-a-tum* ifadelerini 6-şar, 8-er manasında distributiv olarak almak doğru olmaz¹⁸; bu yerlerin ve altnot 19'dakilerin yardımıyla bunları "6'lı" ve "8 li" manasında kabul ve izah ediyorum¹⁹.

¹³ Kelimenin ikinci hecesi gayet vazih bir *ti* olduğu halde Salonen tarafından *Studia Orientalia* II No. 4, s. 14'te *līnītum* okunuşu şüphesiz hatalıdır.

¹⁴ Benzer teşkiller için bk. von Soden, *Orientalia*, Nova Series, 18, s. 398, 401.

¹⁵ Torczyner, *Altbabylonische Tempelrechnungen* (Wien, 1913) s. 109. .

¹⁶ Salonen, *Studia Orientalia*, 11 No. 3, s. 14.

¹⁷ Meissner, *Orientalia*, Nova Series 8, 1-2, s. 67'de aynı kelimeyi *ana kandaš* olarak tahlil etmekte olup *kandaš*'ı determinatifsiz yazılmış şahıs adı kabul etmekte yanılmıştır.

¹⁸ Akatçada distributiva hakkında bk. L. Oppenheim, *On Beer and Breewing* (JAOS, Supplement 10), altnot 53:

1-ta-a m2=malmala, HAR-ra, tablet 23 II 13; CT 12,23 (^BM 41499) 5;7 (^Am A₂=*nāqu*, VII 1).

2-ta-am2 = *šinnū* CT 12,23,6,8; Thompson, *Gilgameš*, s. 41,172 ve pl. 25.

3-ta-am2 = *šulušu*, ZA 47, 8.

¹⁹ *magarru akkandaš 6-ātum* ve *magarru tertītum 8-ātum* ifadeleri Landsberger'in lütfen hatırlattığı aşağıdaki ifade tarzları ile de yakınlık arzederler:

a. "x siğir koşulmuş saban (Pflug, mit x Rindern bespannt)"

HAR-ra=*hubullu* 5, 129:

giS. apin. gud. 8. Ia2. = *su-mu-un-tu*

„ 6 „ = *e-pi-in šī-ša-at*

„ 4 „ = „ *er-be-et*

3 3 „ = *ša(šu-* bekleniyor) *-lu-ul-tu*

2 2 = *šu-nu-³tu*

Metnimizde st. 2-9'ün syntax, lügat ve bahis konusu araba tekerleğinin teknik hususiyeti bakımından bir benzerinin Nuzi'de de bulunduğunu Lacheman'ın Excâvations at Yorgan Tepe 2, 538, altnot 86'da şu ifade-sinden anlamaktayız: "1 pair of wheels *še-ša-tum ša ḫal-ua-at-ri*" (neşredilmemiş SMN 2120'den).

İncelediğimiz metin, biri 6 *akkandaš*'lı, diğeri 8 *tertītum*'lu olmak üzere iki türlü tekerlek tefrik ediyor. Tekerlek'te altı ve sekiz tane olarak bulunan kısım için akla evvelâ "tekerlek parmağı" gelmektedir (bk. Salonen, Le, s. 14)²⁰.

akkandaš ve *tertītum* arasındaki farkı aşağıdaki malûmattan istidlal etmek gerektir: metnimizde st. 16'da hefbir *akkandaš*, GIŞ.ḪUR (= *kiškanû* bk. altnot 20) ile *šamādu* (=bir araya getirip bağlamak, (arabaya) koşmak) edilmektedir. *šamādu* burada, *akkandaš*'ın tekerlekteki yerine yerleştirilmesini ifade etmelidir. GIŞ.ḪUR'un ise bu işte şüphesiz kabuk lifi kullanılmaktadır²¹. Keza TCL 9 No., 50 st. 22'de de,

Buna nazaran burada *šudušu*, *rubu'u* formları teşkil edilmemiştir.

b. *sunû* "iki hörgüçlü deve", Delitzsch, HWb 675.

c. *narkabtu ru-bu-i-tu* "4 tekerlekli araba", Lachemari, Excav. at Yorgan Tepe, 538 (SMN'E göre).

d., " üç; yaşında " *šu-lu-ši-tu*

"dört yaşında" *ru-bu-us*

"beş. yaşında" *ḫu-mu-šu-uz*

ḫu-mu-ša-uz, AASOR 16, 132; Cross, Movable Property, 27.

Aşağıdaki ifade tarzları pek vazıh değildir:

"6 aylık" *ša-ti-si-uz* Gross, Le. 27, yahut *ša ti-ši-uz* "9 aylık", "

"9 aylık" *ti-ša-a-uz*.

Şu halde "x'lı" için sabit bir ifade şekli mevcut değildir. Bu itibarla:

6-*ātum* "6'lı" yı: 1) **šudušātum*, 2) *šuduššātum*, 3) *šeššātum* (<*šeššiātum*) şeklinde okuyabiliriz; (yukarıdaki misale göre akla gelen dördüncü bir **šadiši'u* okunuş imkânını bir yana bırakıyorum).

Keza 8-*ātum* yazılışı için de şu okunuş imkânları vardır: 1) *sumunātum*, 2) *sumu-*

²⁰ Burada tekerlek ispidi (*siḫir mağarri*) bahis mevzuu olamaz. Asur relieflerine göre hüküm vermek icab ederse, altı parmaklı tekerlekte dış ispit altı parçadan ibaret (Paterson, Assyrian Sculptures, 1914, pl. LXXXII, XXVIII-XXIX, XLVIII-XLIX; Mısırdaki, Wreszinski, Atlas II, levha 2 No. 3) ise de sekiz parmaklı tekerlekte bu, tek parçadan ibaret gibi görünmektedir (Paterson, aynı eser, pl. X, XV, XXXIV-XXXV, XXXVI-XXXVII, LXII; Unger, Arslan-Tasch, pl. VIII; Thureau-Dangin ve M. Dunand, Til-Barsip, pl. XLIX, LI, LIII).

²¹ Başkaca bu hususta kullanılan akatça kelime *siḫpu'dur*, krş. ZA 42, 163, altnot 1. Bunun "kabuk, lif", manasına geldiği Landsberger'in lütfettiği aşağıdaki izahattan anlaşılmaktadır:

a. ḪAR-ra=*hubullu*, tablet 3, 10 (MVAG 18,2): gi s.bar.kin2 "*kiškanû* ağacının kabuğu" = *siḫpu* (, keza CT 40, 13, 40 "kara *kiškanû*'nun kabuğu"). Bu husus, CT 12, 17,30'daki gi š.bar.gi š.kin2=*siḫpu* okunuşu ile de teyid olunmuştur.

b. KAV 100, 19-22 (krş. MAOG VII 1-2, 13) *siḫpu*, *aškapu* "deri işçisi" (*aškap qašti*) tarafından yay imalinde kullanılmaktadır; bugün de yaylar huş ağacı kabuk lifi ile sarılmaktadır (İslam 14, 360).

1/2 MA-NA GIŞ.ĤUR *na-as-KU*²² *a-na ma-gar-ri na-die-e* " (*sabarru'nun* (st.22) tekerleği(ni) *nadû* (=atmak) için 1/2 *mana* seçilmiş (?)

c. Nihayet etimoloji de *siĥpu* hakkında ileri sürülen manalandırma lehindedir (*sa-hāpu*=düm düz etmek, yassıltmak).

Bu tesbit *kiskanû* ağacının teşhisi için de mühimdir; bu hususta Meissner'in BAWb 2, 31'de "Kastanie", Thompson'un, Dict. of ass. Botany 288'de "akazie" teklifleri doğru değildir; bu, daha ziyade "tercihan kabuk veren ağaç"dır. Bu itibarla *kişkanû* için "huş ağacı" manası takriben doğrudur; bununla beraber bu mana daha ziyade "ak *kişkanû*" için bahis mevzu'u olabilir. Kara, kırmızı, alaca *kişkanû*, buna mukabil, kayın nevelerini ifade etmektedir,

siĥpu hakkında diğer yerler

a. ĤAR-ra=*hubullu*, tablet 4, 108 (beş parçadan ibaret olup, önceleri st. 104 denen yer, metin düzeltilmiştir, bk. Johns, AJSL 34, 60 ff.):

gi s.gu.za.gar3.ba gis.kin.gar.ra "karru(kabza)'su *kişkanû* kaplamalı sandalya"=*kussû ša kar-šu* [*kişkanû ubĥuzu*].

kişkanû (altın, gümüş, tunç ye bakır yanında) bir sandalya kabzasını (metinlerde bir defa geçmesine rağmen) kaplamağa yaradığına göre kıymetli bir ağaç olmalıdır. Landsberger bu yere göre ağacın teşhisi hakkındaki düşüncesini bana şöyle ifade etmiştir: "Aber ich möchte trotzdem nicht wagen, hier "Birkenrinde" einzusetzen".

b. ĤAR-ra=*hubullu*, tablet 7 A, 24/5 (LTBA I 17 ve RA 21, 140; Kish 65 (Iraq 6) gis.tukul. kun.gar.ra *ar-mu*, varyantı *ša zibbata armu*

gis.tukul- kun.si.ga *siĥpi*, varyantı *ša zibbata saĥpu*

"kuyruk ucu" (deri ile ?) örtülü, (daha doğrusu) kaplı gürz" (krş.ĤAR-ra=*hubullu*, tablet 4, 109 gi ş.gu.za.gar3.ba kuş.si.ga=*kussû ša karša maška armu*). *siĥpu*'nun "kaplama", "yassıltılmış sarğı" olduğuna buda bir delildir.

c. EA 22 I 2 ve IV 33'te *siĥpu*, arabanın bir kısmı, belki "deri kaplamalarıdır.

d. EA 14 II 22'de *saĥpu*, belki, c'de olduğu gibi "deri kaplama".

e. *bukannu* = *siĥpu* (Delitzsch, SGI 259)

VAT 9000 (neşredilmemiştir) . II 55-57 (krş. Thompson, Botany 236) *šambu-ka-nu*=*šam-si-iĥ-pu*

Zikredilen metinlerin yazıldığı bu kadim çağda huş ağacının, Mezopotamya'nın dağlık bölgelerinde veya kolayca idhal edilebileceği, civardaki dağlık mntakada yetiştiğini kabul etmek lâzımdır-

Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Botanik asistanı Dr. Baki Kasaplıgil, huşgillerin Önasya'da yayılma sahası hakkında bana aşağıdaki malûmatı lütfetmiştir ; kendisine burada teşekkür ederim.

Edmond Boisser, Flora Orientalis (Geneve, 1879), s- 181'e göre, huş ağacının bir nev'i olan *betula verrucosa* (= *betula alba* = *betula ovata*) orta Anadolu'da Erciyas'ta (bugün yetişmiyor), Karadeniz'in doğu kıyısında Djimil'de, Doğu Anadolu'da Bingöller'de, Kafkasya ve Transkafkaslarda, *betula pubescens* (tüylü huş) daha ziyade Kafkaslarda Kazbek dağında yetişmektedir. Bu sonuncu Maçka yakınlarında "Meryemana civarında ca. 1780 rn.de küçük ağaçlar halinde,, bulunmuştur (Baki Kasaplıgil, Kuzey Anadolu'da Botanik Gezileri (Ankara, 1947), s. 142).

Notes on plants and plant products with their colloquial names in 'Iraq, (Bulletin 27 (1933), Department of Agriculture. 'Iraq, Bagdad. 1933) adlı eserde Irak'ta yetişen ağaçlar arasında huşgüllere tesadüf edilmemiştir.

Çivi yazılı metinlerde bahis mevzuu edilen huş nev'i, kabuk lifi türlü şekillerde kullanılan *betula verrucosa* olsa gerektir, krş. G. Hegi, Illustrierte Flora von Mittel-Europa (1019), cild3, s. 75.

²² quz?.

(—iyi cins?) **GIŞ.HUR** (kabuk lifi)" kullanılmaktadır.

Mısırdaki Teb şehrinde bir mezarda bulunan dörder parmaklı iki tekerlekli harp arabası (resmi için bk. Bpssert, Altanatolien, 736), tekerlekte huş ağacı kabuk lifinin neye yaradığını izah etmektedir. Wiesener, bu hususu şu cümle ile ifade etmektedir: "die Verbindungsstellen von Speichen zur Nabe und Felge sind mit Birkenbast umwickelt"²³. Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte II, levha 2 ve 3'de IV. Thutmosis'in sekiz parmaklı tekerlekli harp arabasında, parmakların başlığa ve ispide yakın kısımlarında, onların ispitle birleştiği noktanın iki tarafındaki çizgilerin, huş ağacı kabuk lifi ile bağlanmayı gösterdiği şüphesizdir. Parmaklar ispide geçtikten sonra tarif edilen bağlama ile sağlamlaştırılmaktadır. Gadd, The Stones of Assyria, pl. ga'da III. Tiglatpileser'in, pl. 34, 37 ve Paterson, Assyrian Sculptures, pl. XV'te Assurbanipal'in sekiz parmaklı tekerlekli harp arabalarında, parmakların başlığa ve ispide yakın noktalarındaki düz çizgiler halindeki süsleri de aynı bağlama tekniği ile ilgili görmekteyim.

Asurda huş ağacı kabuk lifinin yay imalinde tatbikat sahası bulunduğu bilinmektedir, bk. altnot 20.

İncelediğimiz kasit devri tekerleğinde de huş ağacı lifinin tekerlek parmaklarını başlığa ve ispide tesbit için kullanıldığı kabul edilebilir.

TCL 9 No. 50 st. 21'de *anakandaš*, *allak* (bk. s. 247) ile bir arada zikredilmiştir.

UM 2,2 No. 81 st. 7, 17'deki *akkandaš ša matnāni*, hususiyeti olan bir tekerlek parmağı olsa gerektir (*matnānu* burada pl.'dir). UM 2,2 No. 32 st. 2-3'te *GIŞma-gar-ri x [š]a mat-na-[ni]*, herhalde önceki yerde zikredilen neviden parmakları ihtiva eden bir tekerlektir. UM 2,2 No. 63 st. 4'e göre *matnānu*, **KUŞ.GUD** "sığır derisi"(st.I, 28)nden yapılan, arabaya, daha doğrusu tekerleğe ait bir kısım veya tekerlekte kullanılan deriden mamul bir nesnedir, *akkandas*, tekerlek parmağı manasında ise *matnānu'min* tekerlekte ve dolayısıyla parmakta kullanılan deriden bir madde olması icap eder. Böyle bir nesnenin ne işe yaradığını aydınlatacak bir bilgi yoktur. Belki de parmakları tekerleğe sıkıca tesbit veya, onları muhafaza etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca bu neviden parmaklarda GIS.HUR "huş ağacı (kabuk lifi)" kullanıldığına da (st. 17) işaret edelim.

matndnu'nun etimolijisi belli değildir²¹. NI. 1229 Öy. st. 10'da xüx]DUMU *timiras sa KUR-na-ni* mübhemdir, metin için bk. müellif, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt 9 s.92, 98.

²³ Fahren und Reiten, s. 31; W. Wolf, Die Bewaffnung des altaegypt. Heeres, (1926), s.93 "die Verbindungsstücke von Nabe und Speiche, dasvordere Deichselende, Speiche und Radkranz sind mit Birkenbast umwickelt".

²⁴ *ma'altum*"= *madnanu*, Delitzsch, HWb 225 a (şimdi GT 18, 1 f.), bu, *dunnu* "müstahkem mevki" kelimesinin bir sinonimi olup, "yatak" manasında poetik bir sözdür, metnimizdeki *matnānu* (pl) ve araba *ma'altu* ile bir ilgisi yoktur.

tertütum denen tekerlek parmağının *akkandaş* adlı parmaktan acaba ne farkı vardır? Beher tekerlekte altı *akkandaş*'a mukabil, *tertütum*'un sekiz adet oluşu tekerleğe şüphesiz daha sağlam bir mahiyet vermektedir. İkisi arasındaki farkı, herhalde, birincisinin tekerleğe huş ağacı lifi ile bağlanmasına mukabil diğerinin, —etimolojiye göre hükmetmek caiz ise—, çivi çakılmak suretile (bk. yukarda s. 241) ya başlığa veya ispide veyahut ta her ikisine birden tesbit edilmiş olmasında aramalıdır. Fakat daha sonraki devirden kalma Asur relieflerinden bunu anlamak kolay değildir²⁵. Kaldı ki; *tertütum*'lu bir tekerlekte de huş ağacı lifi kullanılmaktadır (UM2, 2 No. 81, st. 18)..

²⁶ Asur relief ve resimlerle Mısır tasvirlerinde altı ve sekiz parmaklı tekerleklerde teknik bakımdan şu farklar göze çarpmaktadır:

- a. Asurda altı parmaklı tekerlekte (bk. altnot 20) parmaklar başlığın, yanlara uzatılmış, kısa, kalın çıkıntılarile birleşmekte ve ispide düz bir şekilde temas etmekte ve herhalde ispitte açılan bir deliğe geçmektedir, meselâ: Budge, *Sculptures in the British Museum, reign of Ashur-nasir-pal*, pl. XII, XIV-XVIII, XX-XXV, XLII 1.

III. Salmanassar'm bronz relieflerindeki harp arabalarında bu husus, bronzun işlenmesindeki teknik güçlük sebebiyle gösterilmemiştir.

Parmaklar, başlığın uzayan, herhalde içleri oyulmuş kollarına geçirilmekte olsa gerektir. Ayrıca çivi çakılıp çakılmadığı tasvirlerden anlaşılıyor. Bu devirde de huş kabuğu kullanılıyorsa, başlığa yakın birleşme noktasile, iç ispide tesbit için parmağın diğer ucuna sarılmış olmalıdır, bk. s. 244.

Bir mezarda bulunmuş, ölü kültü ile ilgili, Wreszinski, *Atlas II*, levha 1, No. 3'teki araba zikredilen Asur arabalarından daha eski bir tarihte Mısırdaki altı parmaklı tekerleğin, tasvir ettiğimiz Asur tekerleğine benzediğini göstermektedir. (Bu nevin en eski misalleri Mısırdaki 14 üncü yüzyılın ortalarından kalmaz, Wreszinski, *I.c.* s.30; Akurgal, *Malatya* s. 68.)

Altı parmakla mücehhez kasit harp arabaları bu tasvir ettiklerimizden pek farklı olmamış olsa gerektir.

b. Sekiz parmaklı tekerlekli Mısır arabası yukarda s. 244'de izah edildi. Asurda bu nevi arabaların eski misallerinde parmaklar ispitle, sekizinci yüzyıl ortalarına kadar, altılılarda olduğu üzere düz bir şekilde birleşiyor: Andrae, *Farbige Keramik*, pl. 6 (I. Tiglatpileser), Budge, *I.c.* pl. XVII 2; Unger, *Arslan-Tasch*, levha IV; Thureau-Dangin ve M. Dunand, *Til-Barsip*, levha XLIX, LI, LIII; Paterson, *Assyrian Sculptures*, pl. LXII, CIV-CV, krş. XII, LXXXVIII-LXXIX.

Eski misallerde parmaklar başlık ile de altılılarda olduğu gibi birleşiyor, Budge, aynı eser; Unger, *op. cit.* Thureau-Dangin, ve M. Dunand, aynı eser. (ilk misal hariç). Sekizinci yüzyıl ortasından sonraki hakim tipte parmaklar, altılılardaki gibi değil de başlığın gövdesine tesbit edilmektedir.

Tiglatpileser'den itibaren (Til-Barsip, pl. XLIX), parmaklar ispide sivri bir şekilde geçmektedir (krş. Unger, *Arslan-Tasch* s. 15). Tasvirlerde yandan da görünen üç köşe geçme, parmağın alt ispitte, boydan boya açılan müsellesi menşur şeklindeki yuvaya girdiğini gösteriyor.

Mısırdaki altı parmaklı tekerleklerde, parmakların ispide sivri şekilde geçtiğini gösteren misallere I. Seti ve II. Ramses zamanında rastlanıyor, Wreszinski, *I. c.* levha 36, 54a, 67, 96a, H2, 112a, 114a. Mısırdaki harp arabası şarktan geldiğine göre (bk. Potratz, *Das Pferd in der Frühzeit*, s. 29-30) Önasayda bu tekniğin Asurda tesadüf edildiği tarihten daha eski bir zamanda bilindiği anlaşılıyor. Sekiz parmaklı tekerlekte, parmağa *terittu* denmesi, onun ispit veya başlığa bir çivi gibi geçmiş olduğunu akla

TCL 9 No. 50'de arabaya ait kısımların imali için alınan bir kısım malzemenin *a-na ma-gar-ri ri-tu-ti* (st. 10) " sağlamaştırılmış tekerlekler için" ²⁶ olduğu kaydedilmiştir. Bu metinde bahis konusu takviyeli tekerlek şüphe' yok ki sekiz *tertūtu*'lu olandır²⁷.

Burada tekerleğin tarihçesine girecek değilim. Ancak, altı parmaklı harp arabası tekerleğinin Babilonyada Kas'lardan daha eski bir tarihe indirilmesinin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Unger'in bir terrakotta arabada (RA 7, pl, III) altı parmaklı tekerlek biçimli bir sembolü, altı parmaklı tekerleğin Eski Babil devrinde mevcudiyetine delil addetmesine²⁸ iştirak edemem. Mezkûr sembol, terrakotta arabalarda bulunan güneş sembolünden²⁹ başka birşey değildir.

İkinci bin yılın ikinci yarısında Mezopotamya, Suriye ve Anti Toroslar bölgesinden kalma üstüvani mühür baskılarında altı parmaklı tekerlekle mücehhez harp veya av arabaları tesbit edilmiştir³⁰. Bunlardan Babilde bulunanı³¹ bir kasit mührü üzerindedir.

Altı parmaklı tekerleğin yazılı ve arkeolojik malzeme arasında Babilonyada Kaslardan daha önce görülmemesi yukarda temas edildiği üzere, akatça metinlerde seyrek te olsa kaşça *akkandaš* kelimesinin kullanılması, bahis konusu tekerlek nevinin Babilonyada Kaslar vasitasile tanındığına bir delildir. Bu cins bir tekerlekte *akkandaš*'tan başka onun yapıldığı ağaçların da kaşça isimler taşımasına³² bilhassa işaret etmeliyiz. Buna mukabil *tertūtu* imalinde kullanılan **ŠAG.KAL** ideogramile ifade olunan kereste Babilonyada eskidenberi malûm bir ağaçtır³³.

Yukarıda temas edildiği üzere, TCL 9 No. 50 st. 10'da bahsedilen "sağ-

getirmektedir. Fakat muhtemelen, bu tabir, parmağın hem başlığa hem de ispide veya her ikisine de çakılmış olmasından ileri gelse gerektir.

²⁶ Meissner, *Orientalia*, N.S. 8, s. 67'de "(zum Bau von) aufgerichteten Râdern" suretinde terceme etmiştir.

²⁷ Bu sonuncu metinde st. 11'de, st. 1-9'daki malzemenin "kuvvetlendirilmiş, takviyeli tekerlekler" için olduğu kaydedilmiş ise de st. 5'te (araba) kürsü(sü)'nün zikredilmesinden dolayı, st. 6-9'daki *kurussu* "deri kaplama", *UZUgīdu* "sinir", SIG2 HI.A "yünler", *TUG₂su-nu*, *TUG₂guḥaššu*'nun kürsüye ait olduğu kabul edilmelidir.

²⁸ *Reallexikon der Vorgeschichte*, cild 14, s. 241.

²⁹ Bu hususta bk. van Buren, *Clay Figurines*, s. 257, No. 1253; aynı müellif, *Symbols of the Gods*, s. 87 ff.

³⁰ Moortgat, *OLZ* 1930, 842 ff., Levha 1, 2, 5, 6, 7; Frankfort, *Cylinder Seals*, levha 44 f.

³¹ Moortgat, l.c. levha I 6; krş. Akurgal, *Malatya*, s. 68, altnot 154.

³² St. 2) GI[š] *ma-KUR-da-x-x*; 3) GI[š] *i(?)-ta-aš*; krş. st. 8) *ku-bi-ga-aš-ti*; TCL 9 No. 50 st. 21'de *allak* (bk. s.) ve *anakandaš* "tekerlek parmağı", *šaššugu* ağacından (bk. s. 247) yapılmıştır. S. 244'te bahsedilen Mısır arabasında dingil ve tekerlek parmakları için meşe kerestesi (*quercus ilex*), diğer eğilip bükülen kısımlar için dişbudak kerestesi (*fraxinus exelsior*) kullanılmıştır, bu hususta bk. Potratz, *Das Pferd in der Frühzeit*, s. 29.

³³ GIŠ.ŠAG.KAL=*sakkullu* "e. Baum", "e. Hartholz" Götze, *MVAG* 34, 2, s. 60. Torczyner'in *Altbabylonische Tempelrechnungen*, s. 130 a'da "Wohl Speiche des Rades" ifadesi, 'tekerlek parmağı imalinde kullanılan bir nevi ağaç' olarak düzeltilmelidir.

lamlaştırılmış", "takviyeli" tekerlek ile, 6 parmaklı tekerleğe iki parmak daha ilâvesile, sekiz parmaklı bir tekerlek kastedildiğine göre, metnin yazıldığı Şagarakti-Şuriyaş zamanı (st. 26) bu nevi tekerleğin Babilonyada zuhuru hakkında bir terminus post quem'dir. Bir başka ifade ile bu tarih şüphesiz yukarı da çıkabilir. Böyle bir tekerlekte parmak manasına gelmesi icap eden kelimenin akatça *tertitu* olarak anladırılması, altı parmaklı tekerleğin tanınmasından sonra, bunun Babilonyada ulaşılmış bir tekâmül merhalesi olduğuna bir işarettir.

Harp arabası tekerleğinin sair kısımları hakkında TCL 9 No.so'den ayrıca şunları da öğrenmekteyiz:

- St. 1.4 GIŠ.MEŠ.GAM₃ *a-na li-ma-ti*
 2. 16 KIMIN *a-na al-la-ak*
 3. 1 GIŠ.A.TU.GAB.LIŠ *a-na 2 tu-li³-i*

Terceme

1. 4 *šaššugu* ağacı ³⁴ *limītu*'lar³⁵ için,
 2. 16 dtto (= *šaššugu* ağacı) *allak* için,
 3. 1 *šarbatu* ağacı 2 *tulī(m)u*³⁶ için

Aynı metinde *allak* denen kısım *sabarru*³⁷ adlı bir nevi nakil vasıtasına ait kısımlar olarak şu münasebetle geçmektedir:

St. 23. 6 KIMIN *a-na 12 hi-pi a-na al-la-ak a-na-ka-an-da-aš* "6 dtto (= *šaššugu*), *allak* (ve) parmak (yapmak için) 12 kırık (yani kesilmiş kereste) "

von Soden'in ZA 43' s. 242'de tertiplelediği D synonime listesinde

³⁴ Bir nevi siyah ağaç, *ḪAR-ra=ḫubullu*, tablet 3, 226; ayrıca bk. Meissner, *Orientalia*, N.S. 8, s.67, altnot 1.

³⁵ *lam* "ihata etmek, çevirmek" den. CT 14, 42 (aşağıda) st. 10'da ideogramı *še-ir-tab-ba'*dır, arabanın bir kısmıdır. ZA 43, 242,

222. *e-lat šus-um-bu = li-mi-lu2*

223. *ka-na-zir-ru = "*

224. *sus-um-bu == ma-gar-r[u]*

kanasarru, kanasirru için bk. Meissner, *AOTU I*, s. 33; Salonen, *Studia Orientalia*, 11, No. 3, s. 9, 20.

³⁶ Arabada çift (ikiz) olarak bulunan bir kısım; st. 19'da *sabarru* (st.23)'ya ait bir parçadır. Kelimemiz EA 22 I 2'de *maršu* ve *siḫpu* ile birlikte arabanın bir parçasıdır; ayrıca bk. Meissner, *BAWb 2*, s. 35-36.

³⁷ St. 15 ve 23'te GIŠ.KAK.LIŠ ideogramı, GIŠ.KAK+LIŠ-la²'nm bir varyantı olsa gerektir. Metnimizde *sabarru*'ya ait, *šaššugu* ağacından mamul, şu kısımlar da zikredilmiştir:

14. *mašad(d)u* "ok"
 15. *išdi* GIŠ(!).KAK.LIŠ "*sabarru*'nun temeli"
 16. *taḫarbe*
 17. *nīru* 'boyunduruk', *sa'u*
 18. *sabbu, šududu*
 19. *tulīü* "ikizler,,

in ŧumbi "tekerleğin (st. 224'e göre) gözü" = *tamle mağarri* "tekerleğin dolgusu" (st. 225, önceki satırlar altnot 34 te) denen bir kısımdan sonra gelmekte olup st. 226 da *ki-sad ma-gar-ri* "tekerleğin ensesi"= *al-lak* suretinde izah edilmektedir. Buna nazaran *allak*, tekerleğin ispidi (Salonen, Lc. s. 20) veya ortada parmakların istinad ettiği başlık olabilir.